

**«ХЛІБНА ПОЛІТИКА» РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ В УКРАЇНІ
У 20-Х РР. ХХ СТ.**

Анотація

Досліджується більшовицька політика хлібозаготівель в Україні у першій половині 20-х рр. минулого століття. Основним методом заготівель сільськогосподарських продуктів стала сила державного примусу та перехід до державної хлібної монополії. Потреба радянської влади в коштах, зобов'язання по міжнародних договорах та намагання зламати опір українського селянства спонукали московський компартійний центр перетворити потребу України в продуктах харчування в перманентний процес.

Ключові слова: більшовицька політика, хлібозаготівлі, Україна, голод.

**THE SOVIET POWER «BREAD POLICY» IN UKRAINE IN THE 20S
OF THE LAST CENTURY**

Annotation

We investigate the Bolshevik policy of grain procurement in Ukraine in the first half of the 20's of the last century. The main method of harvesting agricultural products became the power of state coercion and the transition to a state grain monopoly. The authorities' need for costs, commitment to international treaties and efforts to break the resistance of Ukrainian peasants made the Communist Party of Moscow turn the need for food into a permanent process . The article specifies the consequences of an unprecedented scale and brutality of the Bolshevik experiment.

Keywords: Bolshevik policy, grain procurement, Ukraine , the famine .

Остаточна перемога більшовицького режиму в Україні була забезпечена не чим іншим як збройною силою Радянської Росії. Прагнення забезпечити

існування радянської влади матеріальними ресурсами, виконання зобов'язань по міжнародних договорах, знищення політичної активності українського селянства спонукали більшовицьке керівництво здійснювати активну політику хлібозаготівель в Україні. Основним методом заготівель сільськогосподарських продуктів стала сила державного примусу та перехід до нової форми економічних зв'язків між містом і селом – до державної хлібної монополії й продовольчої розкладки, яка передбачала обов'язкове здавання державі всіх надлишків хліба селянами, за винятком власних потреб, визначених певними нормами. При цьому надлишки хліба визначалися не фактичною його наявністю в селянських господарствах, а потребами радянської держави в продовольстві.

Прагнення більшовицької Росії будь-що завоювати Україну пояснювалося тим, що, за словами Л. Троцького у його так званій «Інструкції агітаторам-комуністам на Україні»: «Нам необхідно повернути Україну Росії. Без України немає Росії. Без українського вугілля, заліза, руди, хліба, солі, Чорного моря Росія існувати не може, вона задихнеться, а з нею радянська влада і ми з Вами» [1, 113]. Особливо гострою була хлібна проблема. В телеграмі до Харкова від 15 січня 1918 р. російський очільник В. Ленін благав: «Ради бога, вживайте найбільш енергійних і революційних заходів для відправлення хліба, хліба, хліба! Інакше Пітер може сконати... Повідомляти щодня. Ради бога» [2, 112]. І заходи вживалися. Після проголошення радянської влади в Харкові більшовики стали відправляти в Росію ешелони з хлібом. До 1 березня 1918 р. щодня з України в Росію вирушало по 140 вагонів з продовольством, з 1 березня – по 300, а з 1 квітня – по 400 вагонів. Проте цього було замало, бо трохи згодом більшовицький вождь уже прямо закликає своїх підданих до загарбання України: «Безглуздя було б голодувати, гинути в Пітері, коли можна відвоювати хлібі вугілля» [2, 156]. Якогось дискомфорту від того, що Україна в той час була незалежною державою, Ленін, очевидно, не відчував.

З 29 березня по 5 квітня 1920 р. проходив IX з'їзд РКП(б), який основну увагу зосередив на господарському будівництві. З'їзд прийняв рішення про використання армії на трудовому фронті. Після закінчення громадянської війни під рушницю залишалося більше трьох мільйонів червоноармійців. Розпустити їх по домівках при тому катастрофічному становищі транспорту означало б, в разі потреби, зібрати б їх було надзвичайно складно. Крім того, перед країною стояло ударне завдання збору хліба і доставка його до промислових районів. Для швидкого виконання цього завдання потрібні були маси некваліфікованої робочої сили. Тому єдиним виходом більшовицьке керівництво бачило в тих умовах використання звільненої армії на трудовому фронті [3, 316].

Післявоєнна господарська розруха, посуха 1921 р. та згубна для сільського господарства економічна політика більшовиків стали основними передумовами голоду 1921–1923 рр., що охопив основні хліборобські регіони колишньої Російської імперії – Поволжя, Північний Кавказ та південні губернії України. Катастрофічне загострення продовольчої кризи в УСРР було зумовлене підпорядкованістю формально незалежної республіки московському центру.

Було опрацьовано техніку замовчування голоду Політбюро ЦК КП(б)У. 4 серпня 1921 р. ухвалило резолюцію, в якій зазначалося «Вказати губкомам, що під час проведення кампанії необхідно розрізняти заклик до боротьби з голодом у Росії від боротьби з неврожаєм в Україні, де допомога районам, що постраждали від неврожаю, може бути цілком надана своїми губернськими або повітовими засобами» [4, 19]. На інформацію про масштаби голоду в Україні накладалася інформаційна блокада.

За Ризьким договором з РСФРР 20 серпня 1921 року і Московським – з УРСР від 10 січня 1922 року АРА, вже як неурядова організація, у зв'язку з тяжким продовольчим становищем у низці районів була допущена добродійницька організація США АРА (Американська адміністрація допомоги) на радянську територію, головним чином на Поволжя, в

Катеринославську, Донецьку, Київську, Одеську, Харківську губернії та на Крим. Зініційована ця допомога була в першу чергу українцями, які мешкали у США і Г. Гувером, який у цей час очолював АРА.

Як стало відомо із телефонної розмови заступника Голови робітничо-селянського уряду УСРР М.О. Скрипника з представниками АРА голодуючим в Росії професором Гатчинсоном і доктором Гольдером, М. Скрипник пропонував АРА окремо заключити договори і з українським урядом про надання допомоги голодуючим безпосередньо в Україні. Американські представники продемонстрували нерозуміння політичної ситуації. Вони під наданням допомоги Росії мали на увазі і Україну. Скрипник заперечував – Україна не входить в РСФРР і договір між АРА і УСРР не політичний між державами, а угода з неофіційною делегацією [5, 16].

Це був той час, коли ще не існувало СРСР, але Росія брала на себе повноваження виступати від імені всіх республік, яка були з нею в договірних відносинах. На цій особливості ситуації і наполягав Скрипник. Американці не йняли віри про різницю. ЦК КП(б)У дістав дозвіл зняти інформаційну блокаду тільки в середині січня 1922 р., коли в південних губерніях почалася масова смертність людей. Не втрачаючи часу, голова Раднаркому УСРР Х. Раковський уклав угоду з Американською організацією допомоги.

Українське відділення АРА очолив професор Гатчинсон. Зарубіжна допомога Україні тривала з березня 1922 по червень 1923 р. Голодування з другої половини 1922 р. вже не супроводжувалося масовою смертністю, оскільки допомога АРА була ефективною.

У радянській історіографії майже не згадується голод 1921 – 1923 рр. Так, наприклад, у перемові до видрукуваного 1968 р. стенографічному звіті XII з'їзду РКП(б) писалося, що у 1922 р. було отримано добрий урожай. До міст і промислових центрів посилювався притік продуктів. Величезні труднощі, викликані посухою і голодом залишилися позаду [6, 4].

Підводячи підсумки п'ятирічного розвитку соціалістичної революції в Росії, характеризуючи загальний підйом народного господарства в країні і зокрема перші успіхи у розвитку селянського господарства, В. Ленін в доповіді на IV конгресі Комінтерну у листопаді 1922 р. цинічно заявляв: «... селянство за один рік не тільки справилося з голодом, але і здало продподаток в такому об'ємі, що ми вже тепер отримали сотні мільйонів пудів і при тому майже без застосування будь-яких заходів примусу. Селянські повстання, які раніше, до 1921 р., так сказати, представляли загальне явище в Росії, майже припинилися. Селянство задоволене своїм теперішнім становищем» [7, 285].

У промисловості не вистачало оборотних засобів, сировини, палива, зростало безробіття. Важка промисловість перебувала в дуже скрутному становищі. У кінці 1922 р. виникли «ножиці цін», що виразилося у дисбалансі цін між промисловими і сільськогосподарськими товарами, який виник в радянській економіці восени 1923 р., на другий рік впровадження непу. Такий стан речей викликав незадоволення селянства. Г. Зінов'єв, характеризуючи на XII з'їзді РКП(б) поточний момент, вказував: «Величезне питання, пов'язане з зовнішньою торгівлею, – це питання про експорт нашого хліба. Коли не було у нас хліба, не було і проблем з цінами на нього. Тепер же, коли після першого великого врожаю, ми опинилися в становищі, коли у нас ціни на хліб на внутрішньому ринку сягають десь 70 копійок, часом і 30 – 40 копійок, а то й менше. Створюється ситуація, яка відбирає у селян стимул займатися хліборобством, яка порушує увесь хід нашої промислової роботи. Тому перед нами на порядок денний постало питання про експорт хліба» [6, 23].

У ЦК роботу по вилученню хліба у населення було покладено на О. Цюрупу, який з 1918 р. був Наркомом продовольства РСФРР і одним з організаторів продзагонів і політики пограбування села. У 1918 – 1922 рр. він відповідав за постачання Червоної армії. Саме О. Цюрупа був творцем і керівником Продовольчо-реквізиційних армії Наркомпроду РСФРР

(Продармії) , яка займалася виключно тим, що силою зброї змушувала селян здавати хліб, придушувала місцеві продовольчі заколоти, проводила розстріли. Створення кривавих продзагонів – ініціатива Цюрупи. Всього чисельність армії до вересня 1920 р. перевищила 75 тис. чол.

У питанні вилучення хліба, як і в інших областях своєї діяльності. О. Цюрупа проявив величезну енергію і досягнув значних результатів. 1 лютого 1922 р. політбюро ЦК КП(б)У ухвалило рішення про вивезення 8 млн. пудів хліба з голодуючої України до Росії. До кінця 1922 р. було вивезено 19 млн. пудів хліба. Шалений опір вивезенню хліба за кордон у цей складний і голодний для країни час чинили меншовики та інші не більшовицькі елементи, які говорили, що «... наш хліб политий кров'ю» [6, 24].

5 листопада 1922 р. в Берліні був підписаний «Договір про поширення на союзні РРФСР республіки Договору, підписаного 16 квітня 1922 р. у Рапалло між РРФСР і Німеччиною» [8, 563]. Більшовицьке керівництво із шкіри лізло, а намагалося виконувати свої зобов'язання перед Німеччиною, виконуючи умови Рапалльського договору. Із Берліна в цей час надходили повідомлення, що «... ячмінь і жито доброї якості і викликають захоплення у покупців» [8, 565].

Більшовицьке керівництво надавало цьому договору великого значення. Згідно цього договору більшовицький режим мав продавати Німеччині третину експортного хліба. Окрім торгівельного значення, йому надавали величезного значення й іншого характеру – він виступав передумовою майбутнього господарського зв'язку між СРСР і Німеччиною. зв'язку. якому більшовики. одержимі світовою революцією. надавали всесвітньо-історичного значення.

Передбачалося вивезти 29 млн. пудів, вивезено було станом на березень 1923 р. 20 млн. пудів, головним чином, до Німеччини, Фінляндії, Скандинавії і Англії [6, 24]. Це невеликі цифри, порівняно з даними довоєнного експорту хліба з України, коли в середньому вивозилося більше 400 млн. пудів зерна.

Але в тих умовах, які склалися в Україні на початку 1920-х рр. цифра у 20 млн. пудів була величезною для голодних українців і злочинною для радянської влади.

Сильна засуха вразила Україну влітку 1924 р. В результаті обстеження особливої комісії по боротьбі з наслідками недороду при Раднаркомі УСРР на Україні було встановлено 145 районів, в яких чистий збір на душу 8 головних хлібів не перевищував 12 пудів, при чому в 57 районах чистий збір на душу опинився менше 6 пудів. Із числа останніх 32 райони припадало на Харківський, Куп'янський і Мелітопольський округи [9, 126].

Комісією по боротьбі з наслідками неврожаю при Раді Народних Комісарів СРСР («Особком Союзу») неврожайними округами на Україні з усіма наслідками, які витікають звідси (податкові пільги, насіннева площа тощо) були визнані лише ці три округи, пізніше Мелітопольський округ було виключено з цього списку. В цих округах нараховувалося 301 тис. селянських господарств з населенням у 1,5 млн. осіб. Посівна площа в цих округах у 1924 р. становила 1 365 000 десятин, а площа посівів, що загинули, становила 750 000 десятин [9, 135].

Для збереження сільського господарства України та здійснення заходів по боротьбі з недородом, була створена Особлива комісія по боротьбі з наслідками недороду при РНК УСРР («Особком України»).

Та попри заходи українського керівництва, союзні органи ставили завдання про продовження хлібозаготівель в Україні. До 10 серпня 1924 р. на території України було заготовлено і вивезено до неврожайних районів РСФРР 2,5 млн. пудів насінневого матеріалу. Ця поспішна заготівля насінневого зерна несприятливо відбилася на стані українського хлібного ринку, призвела до швидкого подорожчання хліба.

Для збереження озимого клину неврожайних і частково постраждалих районів України, за підрахунками Наркомзему УСРР, восени потрібно було видати натуральну насінневу позику в розмірі 7 млн. пудів, що при передбачуваній ціні по 1 руб. за пуд потребувало 7 млн. руб. асигнувань.

Однак, за рахунок загальносоюзних джерел було отримано лише 5,5 млн. руб. на забезпечення зерном визнаних неврожайними районів.

Недорід 1921 – 1923 рр., потім 1924 р. – охопив 145 районів України, у 1925 р. недорід охопив Придністров'я, Молдавську Республіку, Могилівський, Тульчинський округи, частину Одеського округу і окремі райони степової смуги. Якщо у 1916 р. валовий збір хліба був 1.079 млн., то в 1923 р. – 847 млн., а у 1924 р. – 557 млн., у 1925 р. – 977 млн. пудів.

За загальносоюзною статистикою колективні господарства України становили на той час 30% від загального числа колгоспів [10, 24].

Отже, характерною ознакою економічного життя в перші роки радянської влади були згортання виробництва, нестача харчів, палива, безробіття. Таку ситуацію значною мірою спричинила політика більшовиків, які, здійснюючи свою програму, прагнули негайно встановити т.зв. соціалістичний лад, перетворивши народи колишньої царської Росії, в т. ч. й український, на об'єкт небаченого за масштабністю та жорстокістю експерименту.

Література:

1. Троцкий Л. Инструкция агитаторам-коммунистам на Украине // Київ. – 1990. – №12. – С. 113 – 115.
2. Экономические отношения советской России с ведущими союзными республиками. 1917 – 1922. Документы и материалы. – М.: Издательская фирма «Восточная литература» РАН, 1996. – 384 с.
3. Протоколы съездов и конференцій Всесоюзной коммунистической партии (большевиков). Девятый съезд РКП(б). Май-апрель 1920 г. / Под общей ред. Н.Л. Мещерякова. – М.: Партийное издательство, 1934. – 612 с.
4. Кульчицький С.В., Мовчан О.М. Невідомі сторінки голоду 1921 – 1923 рр. в Україні // Історичні зошити. – К., 1993.

5. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф. 2. – Оп. 2. – Спр. 90. – 17 арк.
6. Двенадцатый съезд РКП(б). 17 – 25 апреля 1923 г. Стенографический отчет. – М.: Издательство политической литературы, 1968. – 921 с.
7. Пять лет российской революции и перспективы мировой революции (Доклад на IV конгрессе Коминтерна 13 ноября) // Ленин В.И. Полное собрание сочинений. – Т. 45. – С. 278 – 294.
8. Советско-германские отношения от переговоров в Брест-Литовске до подписания Рапалльского договора: Сб. докум. / Ред. коллегия: С. Дёрнберг, Х. Зайдевиц, Н. Н. Земсков и др.— Т.2 (1919–1922 гг.).– М.: Политиздат, 1971. – 566 с.
9. ЦДАВО України. – Ф. 2. – Оп. 4. – Спр. 328. – 245 арк.
- 10.ЦДАВО України. – Ф. 2. – Оп. 5. – Спр. 223а. – 79 арк.